

HISTORY OF JOURNALISM

<https://doi.org/10.17721/2522-1272.2023.82.5>

UDC 82(091):070.487(479.24)

Socio-Political and Cultural Environment of Azerbaijan Press in the End of XIX – the Beginning of XX Century

Vazifa Ibrahimli

<https://orcid.org/0000-0001-8281-7716>
Doctoral Student of Baku State University
23, Z.Khalilov Str., 1148, Azerbaijan

Corresponding author's e-mail address: i.vazifa@gmail.com

ABSTRACT

The article discusses the historical conditions for formation of the Azerbaijan press, which conveyed to the people the socio-political problems of the Caucasus and the East, emanating from religious fanaticism, alienation of the Muslim society from science and education, lawlessness, caused by ignorance. The research method was historical one aimed at studying the specific circumstances of formation of conditions for printing the Azerbaijan press. In particular, these processes that took place in the society in the last decades of the 19th century were the unchanging model of tough imperial policy, and the mass illiteracy of the people. The issues of need to create the pro-gymnasiums for the Muslim community and the efforts of our intelligentsia to conduct the classes in their native language in the schools were touched in the newspapers. Jalil Mamedguluzadeh, the magazine editor was convinced that the magazine «Molla Nasreddin» was created by «nature and time itself» that showed the determining role of the social, political and cultural environment in creation of the Azerbaijan press. The main goal of the press at that time was to appeal to every representative of the Azerbaijan people to find the reserves that were hidden in the public consciousness, related to the real world, but that were not realized.

During that specified period, the Azerbaijanis did not have any national school, national organization, or even an ordinary charitable society in the region. However, other nations had daily newspapers, weekly magazines, national secondary schools, charitable societies, banks, various scientific and public publications in their native languages. That was the situation of the Turko-Muslim population in the Caucasus. Therefore it was unthinkable for the society in that situation to have any goals related to national development.

KEYWORDS: social and political environment; the Azerbaijan press; the magazine «Molla Nasreddin».

УДК 82(091):070.487(479.24)

Суспільно-політичне і культурне середовище азербайджанської преси кінця XIX – початку XX ст.

Ібрагімі Вазіфа Халифа, Бакинський державний університет, докторант, <https://orcid.org/0000-0001-8281-7716>.

Резюме

У статті розглянуто історичні умови формування азербайджанської преси, яка доносила до народу суспільно-політичні проблеми Кавказу та Сходу, що походять від релігійного фанатизму, відчуженості мусульманського суспільства від науки та освіти, беззаконня, спричиненого невіглаством. Методами дослідження стали історичний: вивчення конкретних обставин формування умов видання азербайджанської преси. Зокрема це процеси, що відбувалися в суспільстві в останні десятиліття XIX століття – незмінна модель жорсткої імперської політики, масова неграмотність народу. В газетах підіймалися питання необхідності створення для мусульманської громади прогімназій, зусиль нашої інтелігенції щодо проведення у школах занять рідною мовою. Головною метою тогочасної преси було звернення до кожного представника народу щодо пошуку резервів, які приховані у суспільній свідомості, пов'язані з реальним світом, проте не реалізовані. У зазначений період у регіоні азербайджанці не мали жодної національної школи, національної організації і навіть звичайного благодійного товариства. Проте інші народи мали щоденні газети, щотижневі журнали, середні національні школи, благодійні товариства, банки, різні наукові та громадські видання рідними мовами. Таким було становище тюркомусульманського населення на Кавказі, тому в суспільстві у цій ситуації немислимо було мати якісь цілі, пов'язані з національним розвитком. Думка редактора журналу Джаліла Мамедгулузаде про те, що журнал «Молла Насреддін» був створений «самою природою та часом», показує визначальну роль соціального, політичного і культурного середовища у створенні азербайджанської преси.

Ключові слова: суспільно-політичне середовище; азербайджанська преса; журнал «Молла Насреддін».

1. Вступ

Наприкінці XIX – на початку XX століття царська Росія відставала від Європи та Америки у плані модернізації, що можна пояснити як територіальним розміром імперії, запізнілістю зі скасуванням кріпосного права, так і недоліками колоніальної політики в цілому. Коли царська Росія взяла за основу стратегію розвитку Європи, процес її пристосування до вимог часу у військовій, соціальній, економічній і культурній сферах прискорився. Спочатку зазначені процеси почалися у самій Росії. Зрозуміло, що процес адаптації соціально-політичної, культурної та освітньої системи цього неоднорідного суспільства, що складається з різних релігійних та етнічних груп, до нових потреб часу не міг розвиватися однаково.

В. Ключевський писав про це так: «немає іншої події у всій нашій історії, такої важливої, як визволення селян... Пройдуть століття, але важко буде побачити іншу громадську подію, яка вплине на всі сфери нашого життя» [Ключевський, 1958, с. 268]. Скасування кріпацтва спричинило перехід від однієї суспільної формації до іншої, тобто від феодалізму до капіталізму. Реформи, проведені за Олександра II, не змогли врятувати імперію від страйків та революційних виступів. Історики пострадянського періоду не оцінюють діяльність Олександра II ні як реформізм, ні як лібералізм. Діяльність Олександра II як основоположника епохи великих реформ сьогодні викликає розбіжності між старим і новим поколінням істориків. Еволюціонізм, який був основною лінією у підходах імператора, виявлявся також у політичній волі.

Щодо економічного та технологічного розвитку країн світу, особливо європейських, Російська імперія знаходилася далеко позаду. Загалом у той період у прогресі країн світу спостерігалася нерівність. У Європі та Америці добігав кінця етап «первинної модернізації (перехід від традиційного аграрного суспільства до індустріального суспільства з ринковою економікою)» [Побережников, 2002, с. 146]. Як продовження цього процесу – розвиток промисловості, урбанізація, збільшення обсягів виробництва, перехід до багатопартійності – свідчили про серйозну зміну світоустрою.

Мета дослідження – з'ясувати вплив суспільно-політичних та культурних чинників на функціонування азербайджанської преси кінця XIX – початку XX ст. У статті проаналізовано питання соціально-політичного та духовного середовища, в якому створювався перший сатиричний журнал Сходу, розглядається сучасна тогочасному процесу суспільно-політична ситуація наприкінці XIX – початку XX століття, умови адаптації мусульманського населення Кавказу до нового світу, проблеми безграмотності, що породжують невігластво та фанатизм. Як джерела дослідження залучено зміст номерів журналу «Молла Насреддін», теоретичні розробки проблематики низки азербайджанських дослідників.

2. Теоретичне підґрунтя

Оцінюючи суспільно-політичні процеси, які підготували «період практичного руху» на початку XX століття, необхідно враховувати особливості соціально-економічного та духовного розвитку регіону в останній чверті XIX століття. Азербайджан, який увійшов до складу Російської імперії за Гюлістанським (1813) і Туркманчайським (1828) договорами, на довгі роки став місцем докладання колоніальної політики імперії у віддалених районах. Висновок Гасан-бека Зардабі про те, що «Східне Закавказзя було ніби забуте... Населення Східного Закавказзя, що в основному складалося з мусульман, вважалося нецивілізованим і байдужим до впливу цивілізації» [Süleymanova, 1999, с.24], висловлював ставлення уряду царської Росії до далеких куточків імперії дуже простою і ясною мовою.

Проведені наприкінці XIX ст. реформи, розвиток нафтової промисловості, скасування кріпосного права, поява національної буржуазії створили можливість нових пріоритетів. Дослідники зазначають, що «наприкінці XIX століття одним із основних напрямів економічного розвитку Азербайджану було освоєння товарних напрямів тваринництва, а також гірничодобувної та переробної промисловості для задоволення потреб російських ринків... Проте Азербайджан не залишився сировинним придатком до царської Росії загалом. В економічному розвитку Азербайджану стали виявлятися риси капіталізму» [Süleymanova, 1999, с. 17]. У цей період розвиваються нафтова промисловість, йде будівництво Закавказької залізниці, відбулося відкриття Горійської учительської семінарії, активізувалася діяльність перших жіночих шкіл, відкритих товариством «Свята Ніна» у Шамаху, Шуші, Гянджі, крім того, створення у 1896 р. коштом Г.В. З. Тагієва нової школи для дівчаток-мусульманок стала для Азербайджану новим етапом розвитку.

Було проведено багато досліджень діяльності та культурно-духовного середовища азербайджанської преси тогочасного періоду, зокрема журналу «Молла Насреддін», який

видавався на початку минулого століття. А. Шариф [Əziz Şərif, 1946], М. Джафар, А. Мірахмедов [Azərbaycan tarixi, 2008], Ю. Гараєв, І. Агаєв [Ağayev, 1976], Т. Гасанзаде [Nəsof2 Axundov, 1959], Іса Габіббейлі [Həbibbəyli, 1997], С. Сулейманова [Süleymanova, 1999], Гусейн Байкара [Baykara, 2021], Джалал Гасимов [Qasimov, 2022], Уас [Uas, 2022, 2004] та інші дослідники зробили серйозний внесок в аналіз як суспільно-історичного середовища становлення та формування журналу, так і його змісту. Розглянуто багато аспектів діяльності та тематичних напрямів журналу, склад авторів, ідейно-політичні та соціальні мотиви у творчості головного редактора Джаліла Мамедкулізаде тощо. Все це є серйозним джерелом для подальших розробок із зазначеної теми. Водночас в умовах сучасних комунікацій, ідейною основою яких є найчастіше сумнівні ідеали, які відводять на другий план національно-моральні цінності та ускладнюють можливості формування самобутньої ідентичності, питання впливу суспільно-політичного та духовного середовища на діяльність журналістів і сьогодні є досить актуальними.

3. Методи дослідження

Методами дослідження стали історичний: вивчення обставин формування та видання азербайджанської преси, а також метод вивчення документальних джерел – преси періоду кінець XIX – початок XX ст. (зокрема журналу «Молла Насреддін», газет «Екінчі», «Дршад» тощо), а також наукових праць, присвячених суспільно-політичному становищу в тогочасному Азербайджані.

4. Результати й обговорення

Перші кроки в галузі освіти Азербайджану проявилися у 30-40-х роках XIX століття з відкриттям шкіл у різних регіонах – Баку, Гянджі, Шуші, Нахчівані, Шемаху. Наприкінці XIX століття відкриття жіночих шкіл поза центром (Гянджа, Агдаш, Газах, Гейчай, Карягін) було одним з важливих кроків у справі навчання дітей і виховання дівчаток. Безперечно, у цьому напрямі велика заслуга С.М. Ганізаде та Г. Махмудбекова [Vəliyev, 2009], які у 1887 р. відкрили російсько-татарські школи, і особливо слід відзначити як досягнення викладання уроків російською та азербайджанською мовами. Все це вважається серйозним досягненням на той час. Гусейн Байкара, який перебував у вигнанні в Туреччині, відомий своїми передовими поглядами про необхідність досягнення національної незалежності Азербайджану, писав про школи, які діяли в Азербайджані наприкінці XIX століття: «... після 1880 року багато шкіл називалися «російсько-татарськими школами». Роль цих шкіл у науковому житті Азербайджану не можна заперечувати. Однак з часом, коли він побачив, що царська адміністрація проводить політику русифікації в народних школах, він став холодніше ставитися до цих шкіл» [Baykara, 2021, с. 67].

Наприкінці XIX століття азербайджанська інтелігенція своїми заходами щодо освіти людей та залучення їх у процес культурного та соціального прогресу привернула увагу громадськості до цієї теми. У 1894 році Наріман Наріманов, який викладав у Бакинській прогімназії, зумів відкрити загальнодоступну читальню, головною метою якої було зацікавити нове покоління в навчанні та сформувати у них потяг до нових і прогресивних ідей [Nərimanov, 1987]. Водночас місцеві представники імперії не довіряли навіть інтелігенції з народу, і після відкриття читальню Н. Наріманова у лютому 1896 р. «переведено з дозволу губернатора на інше місце – до будинку поряд з будинком кравця мільйонера Лалаєва-Айдиняна, поряд з садом імені Карла Маркса» [Nərimanov, 1987, с. 28]. Про Лалаєва, ім'я якого згадується в цьому джерелі, відомо з твору Мир Мохсун Навваба «Вірмено-мусульманська суперечка у 1905-1906 рр.» [Nəvvab, 2020], що «під час бакинських подій він зібрав навколо себе групу вірмен і вбивав беззбройних мусульман» [Nəvvab, 2020, с. 29]. Повна недовіра царату до турецько-мусульманської ідентичності на Кавказі і

той факт, що прогресивні громадські діячі перебували під негласним наглядом вірмен, подібних до Дарзі Айдиняна, було частиною колоніальної політики імперії. Однак боротьба нашої інтелігенції по всьому Азербайджану – тобто в Баку, Нахчівані, Шуші, Нусі, Лянкярані, Гянджі тощо окупилася сторицею. Відкриття шкіл нового типу служило як інтересам переслідуваних колоніальною політикою царату, так і завданням виховання нового молодого покоління, щоб воно цікавилось також і світськими науками у процесі релігійної освіти.

Звичайно, імперська політика ґрунтувалася, як і в усіх сферах, на інтересах самої імперії в галузі освіти. Таким чином, одним із найбільш сприятливих напрямів для проведення політики відчуження населення від своєї релігії та традицій, християнізація на територіях, населених нехристиянськими народами Росії, була система освіти. Люди типу К. Победоносцева та Н. Ільмінського та ін. під ім'ям місіонера служили таємним політичним інтересам, спрямованим проти мусульмансько-турецького суспільства. «Царська Росія, яка раніше не приділяла особливої уваги освіті на Кавказі, особливо в Азербайджані, побоюючись, що Азербайджан потрапить під вплив Ірану та Туреччини, мала зробити термінові кроки в цій галузі, які зробила в 1860-1870-х роках, і це була позитивна подія. Але це проводилося у межах політики русифікації. Тобто під прикриттям світських наук викладалася російська культура та література, пропагувалася царська Росія. Всі ці заходи вживалися за рахунок придушення традицій, мови, національної культури, створених та збережених народом протягом багатьох років» [Qasimov, 2022, с. 53-54].

Хоча «1890 року в Азербайджані було дванадцять гімназій та реальних училищ, лише 91 людина з 5700 учнів, які навчалися у цих школах, були азербайджанськими турками. Царська адміністрація всіляко гальмувала розвиток культури азербайджанського народу» [Baykara, 2021, с. 68]. Незважаючи на всі ці труднощі, наприкінці XIX століття діяльність Г.Б. Зардабі, С.А. Шірвані, М.Т. Сідгі, М.М. Навваба, С.М. Ганізаде з народної освіти послужила підмогою новому поколінню у вивченні європейських мов та світських наук на додаток до традиційних арабської та перської мов [Nəvvab, 2020].

Видання газети «Екінчі», яка вперше виходила рідною мовою під редакцією Гасан бека Зардабі, і її заклики, які діячі, що зібралися навколо редактора, хотіли донести до народу, були спрямовані в майбутнє. На початку XX століття наша інтелігенція, це – Ф. Б. Кочарлі, А. Шаїг, Н. Наріманов, Дж. Мамедгулузаде, А. Хагвердієв, У. Гаджибейлі, А. Гусейнзаде, А. Агаоглу та ін. – крім реалізації своєї ролі вчителів, письменників, редакторів та політиків, невпинно працювала для розвитку азербайджанської культури та театру. «З міста Баку питання про цю ініціативу самопожертви дійшло до інших міст Азербайджану та Кавказу, де компактно проживають наші співвітчизники. Серед нашої інтелігенції, що проживає там, прокинувся інтерес і бажання грати в п'єси. Одну за іншою в Тифлісі (спочатку 1873 р., пізніше, починаючи з 1877 р.), Шуші (1874 р.), Губе (1875 р.), Шекі (1879 р.), Єревані (1882 р.), Нахчівані (1883 р.) театролюбна інтелігенція та школи його учнів почав грати п'єси» [Rahimli, 2005, с. 34].

Ці заходи, що становлять важливі сторінки азербайджанської культури та історії театру, закликали всі соціальні верстви народу не приймати беззастережно нововведення, що надаються системою, а займатися справжньою наукою та освітою, брати активну участь у важливих доленосних моментах нації, у вирішенні суспільно-політико-соціальних проблем. Тут висувалися й такі питання, як збереження під час модернізації національної самобутності та народного характеру. Вимоги часу та суперечливі моменти колоніальної політики виявилися насамперед у питаннях шкільної освіти. Геніальний композитор Узеїр Гаджибейлі у своїй статті «Застереження новим вчителям» (газета «Іршад», 13 червня 1908 р.), розповідаючи про відому модель того, з чим і з ким зіткнуться вчителі після закінчення «трьохрічних учительських шкіл» та переходу до роботи віддалених сільських школах, наголошує, що однією з головних перешкод є те, що вчителі не знають рідної

мови: «...у Баку – у деяких національних школах перший рік викладають рідною мовою. Ви не вивчали рідну мову. Ви зрозумієте, що це тюркська мова, і її треба глибоко вивчити» [Насібәулі, 2022].

Автор підкреслює, що «тоді ти теж захочеш вчити турецькою, але, з одного боку, рідної азербайджанської мови не знаєш, а з іншого боку – інспектора боїшся» [Насібәулі, 2022, с. 126]. Ця стаття Узеїрбека Гаджибейлі прояснює реальне становище нових шкіл на початку ХХ століття і те, якій політиці вони служать. У статті також пояснюються причини, через які маси, що живуть у колоніальних умовах, сприймають освіту як відхід від релігії та рідної мови. У суспільстві, де пристав, староста, воєвода, сільський мулла та сотник – всі заодно, заборона ревізора «ви так повинні навчати цих дітей, щоб вони знали російську мову, і говорили нею, як соловей, і не давайте їм говорити жодного слова мусульманською мовою» [Насібәулі, 2022, с. 126]. Це була свідомо політична лінія царату.

На початку ХХ століття в колоніальній політиці царату, що проводилася протягом багатьох років, намітилися ознаки пом'якшення. На Кавказі, який був далекий від центру імперії, але про який завжди пам'ятали через свої географічні та політичні цілі, інтелігенція з тюркомовної громади почала порушувати питання необхідності школи та преси рідною мовою. Це було місцеве відлуння революційних настроїв, що виникли в царській Росії. Навесні та влітку 1905 року, після оголошення низки урядових постанов та розпоряджень про реформу існуючої структури, кампанія написання петицій в Азербайджані розширилася.

«Після приєднання до Російської імперії, в умовах політичного беззаконня та придушення, Азербайджану, як і іншим національним околицям, вперше було надано можливість донести до царської влади свої бажання та побажання» [Azərbaycan tarixi, том 5, 2008, с. 111]. Найбільш помітні реформи були пов'язані з пресою та відкриттям шкіл рідною мовою. Звичайно, між зверненням до Петербурга для відкриття агентства друку та отриманням дозволу від місцевих губернаторів була серйозна різниця у часі та можливостях. Однак плани імперії виявлялися і в питаннях освіти та свободи друку, а також у її політиці щодо мусульмансько-турецької громади.

Проявом справжнього обличчя імперії стало закриття газети «Шарги-Рус», що видавалася Мухаммедагою Шахтактинським, у тому числі газет «Зія» та «Зіяї-Кафгазія», а також газети «Кешкуль», яка починалася як журнал, а з 1884 року видавалася як щоденна газета. Усе це було наслідком колоніальної політики імперії.

Переселення вірмен у ці райони з метою зміцнення їх позицій на Кавказі, закриття всіх засобів масової інформації, на які ставилося пантюркістське та панісламістське тавро, перешкоджання розміщенню в газетах і журналах матеріалів азербайджанською мовою, яка є основною на цій території, було проявом справжнього обличчя царату, основною лінією його політики. Наріман Наріманов наголошував, що «поки народ не усвідомлює себе, він не думає про свої права. Для визнання необхідні також національна мова, національна школа, національна преса та національна література. Для нас їхня поява та розвиток пов'язані зі свободою. Ця свобода, хоч і не повністю, дана з 1905 р.» [Nərimanov, 2004, с. 376]. Цей вислів дуже яскраво виражає реалії того часу. І з 1905 року ця невелика свобода дала поштовх діяльності багатьох нових органів преси. Крім газет «Гуммат», «Хаят», «Іршад», у друкарні «Гейрат», де друкувалася газета «Шарги-Русь», яка була знята з виробництва в Тбілісі, почав видаватися журнал «Молла Насреддін», адресований усім народам Сходу.

Ці газети та журнали пропагували різні суспільно-політичні погляди, але мали єдину лінію. Головною метою було привернути увагу молодого покоління до історії, приреченої на невідомість і забуття, в ім'я народної освіти, збереження рідної мови. Тут могутні цензори і партнери царської колоніальної політики завжди були пильні. Тоді перший сатиричний журнал «Молла Насреддін» писав про реальні події мовою відомого діяча

Сходу Молли Насреддіна. Молла Насреддін був голосом гострого розуму, різкого сміху та істин, що дають поживу для роздумів у всьому тюркомовному співтоваристві. Академік Іса Габіббейлі, який вивчав творчість Джаліла Мамедгулузаде та середовище, що його живить, підкреслював, що «...80-90-ті роки XIX століття – це продовження просвітництва М.Ф. Ахундова, напередодні епохи «Моли Насреддіна» [Həbibbəyli].

Сатиричний журнал «Молла Насреддін» почав виходити з 7 квітня 1906 р. У ньому мовою сатири доносились до народу суспільно-політичні проблеми Кавказу та Сходу, які походять від релігійного фанатизму, відчуженості мусульманського суспільства від науки та освіти, беззаконня, викликаного невіглаством. У журнали торкалися питань необхідності створення для мусульманської громади прогімназій, зусиль нашої інтелігенції щодо проведення у школах занять рідною мовою. Головною метою журналу «Молла Насреддін» було звернення до кожного представника народу, показ через сатиричний сміх (сміх Молли Насреддіна!) резервів, які приховані у суспільній свідомості, пов'язані з реальним світом, проте не реалізовані. Дж. Мамедгулузаде та її однодумці перейняли досвід, зокрема, тбіліської і карабахської літературних середовищ, у результаті і з'явився журнал «Молла Насреддін».

Як відомо, саме у 70-ті роки завершився процес поступового відокремлення літератури від класичних романтичних літературних традицій. У прикладі творчості М.Ф. Ахундова реалізм та просвітництво поєднуються в єдиній лінії. Наприкінці 80-х – початку 90-х років просвітництво стало більше показником роботи, конкретної дії, ніж напрямом теоретичної думки, і охопило всі сфери суспільного життя. Тобто в історії вітчизняної освіти був «період конкретного практичного руху» [Həbibbəyli, 1997, с. 118-119], підсумки якого відобразили у собі досліджуваний історичний період.

5. Висновки

У період кінця XIX – початку XX століття діяльність азербайджанської інтелігенції, хоч би як вона пригнічувалася узами імперської політики, приносила свої плоди. В орієнтованій на майбутнє політико-соціокультурній платформі нашої країни, яка проголосила наприкінці XX століття свою національну незалежність, не повинні бути забуті особи, які відіграли важливу роль у розвитку нашої національної історії та культури, і в цьому сенсі зв'язок між поколіннями має бути збережений та оцінений спадщиною, яку вони нам залишили.

Наприкінці XIX століття азербайджанська інтелігенція привертала увагу громадськості до теми освіти, культури, збереження рідної мови.

Закриття царатом усіх засобів масової інформації, на які ставилося пантюркістське та панісламістське тавро, перешкоджання розміщенню в газетах і журналах матеріалів азербайджанською мовою, яка є основною на цій території, було проявом справжнього обличчя імперії, основною лінією її політики.

Одним із найбільш сприятливих напрямів для проведення політики відчуження населення від своєї релігії та традицій, християнізація на територіях, населених нехристиянськими народами Росії, була система освіти.

Але газети «Гуммат», «Хаят», «Іршад» та журнал «Молла Насреддін», які пропагували різні суспільно-політичні погляди, але мали єдину лінію: привернути увагу молодого покоління до історії, народної освіти, збереження рідної мови.

References

1. History of Azerbaijan in Seven Volumes (1900-1920s) (2008), vol. V, Viaz, Baku, 696 p. (in Azerbaijani)
2. Aziz, Sh. (1968), *Birth of Molla Nasreddin*, Gjandzhlyk, Baku, 360 p. (In Russian)

3. Akhundov, N. (1959), *Publication Date of "Molla Nasreddin" Magazine*, Azernashr, Baku, 250 p. (in Azerbaijani)
4. Agajev, I. (1976), *The Historical Skill of 'Molla Nasreddin'*, Baku, 35 p. (in Azerbaijani)
5. Baikara, H. (2021), *The History of Azerbaijan Independence Struggle*, Printing house Jeko Print, 346 p. (in Azerbaijani)
6. Dzhamalov, K. (2015), *Enlightened Ideas of Molla Nasreddin*, Nauka i Obrazovaniye, Baku, 356 p. (in Azerbaijani)
7. Gasanzade, T. (2006), "Iranian and European authors about J. Mammadguluzade and "Molla Nasreddin" magazine: "Molla Nasreddin" - 100"", *Azərbaycan [Azerbaijan]*, pp. 6. (in Azerbaijani)
8. Hadzhibeili, U. (2022), *Selected Works*, Printing house TEAS Press, Baku, 788 p. (in Azerbaijani)
9. Khabibbeili, I. (1997), *Jalil Mammadguluzade's Environment and Contemporaries*, Azernashr, Baku, 682 p. (in Azerbaijani)
10. Aziz, Sh. (1946), *Molla Nasreddin (J. Mammadguluzade)*, Azernashr, Baku, 56 p. (in Azerbaijani)
11. Gasyimov, Dzh. (2022), *Pain Memory*, "Tekprint", 96 p. (in Azerbaijani)
12. Kljuchevskij, V.O. (1958), *Compositions in Eight Volumes. Course of Russian History*, vol. 5, Moscow, 476 p. (In Russian)
13. Nariman Narimanov (1870-1925). *Chronicle of His Life and Work* (1987), Jazichi, Baku, 389 p. (in Azerbaijani)
14. Narimanov, N. (2004), *Selected Works*, Publishing house "Leader", Baku, 496 p. (in Azerbaijani)
15. Navab Mir, M. (2020), *Armenian-Muslim Conflict in 1905-1906*, Publishing house MUCRÜ, Baku, 172 p. (in Azerbaijani)
16. Ragimli, I. (2005), *History of Azerbaijan Theater*, Chashioglu, Baku, 864 p. (in Azerbaijani)
17. Poberezhnikov, I.V. (2002), "Modernization: theoretical and methodological approaches", in Borodkina, L.I. (Ed.), *[Ekonomicheskaja Istorija. Obozrenije] [Economic History. Overview]*, issue 8, Moscow, pp. 146-168. (In Russian)
18. Sulejmanova, S. (1999), *Social and Political Movement in Azerbaijan (Late 19th Century - Early 20th Century)*, Azerbaijan State Book Chamber, Baku, 422 p. (in Azerbaijani)
19. Zejnalov, N.N. (1973), *Azerbaijan Press History*, part I, AGU, Baku. (in Azerbaijani).
20. Valijev, A. A. (2009), *History of the Press of Azerbaijan (1875-1920)*, Nauka i Obrazovaniye, Baku, 172 p. (in Azerbaijani).

Submitted 17.11.2022

Список літератури

1. *Azərbaycan tarixi*. Yeddi cildlə. V cild (1900-1920-ci illər) (2008). Bakı: Elm, 696 səh. + 40 səh. Illüstrasiya).
2. Азиз Шариф (1968). *Рождение Молла Насреддина*. Баку: Гянджлик, 360 с. (In Russian)
3. Axundov N. (1959). "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi. B.: Azərnəşr. – 250 s.
4. Ağayev İslam (1976). «Molla Nəsrəddin»in tarixi hünəri. Bakı.
5. Baikara Hüseyn (2021). *Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi*. Bakı: Jeko Print Çap Evi, 346 s.
6. Camalov Kamal (2015). *Mollanəsrəddinçilərin maarifçilik ideyaları*. Bakı: Elm və təhsil
7. Həsənzadə T. (2006). İran və Avropa müəllifləri C. Məmmədquluzadə və "Molla Nəsrəddin" jurnalı haqqında : "Molla Nəsrəddin" – 100. *Azərbaycan*. - 22 iyul. - S.6.

8. Hacıbəyli Üzeyir (2022). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 788 s.
9. Həbibbəyli İsa (1997). *Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri*. – Bakı: Azərnəşr, 682 s.
10. Əziz Şərif (1946). *Molla Nəsrəddin (C.Məmmədquluzadə)*. Bakı: Azərnəşr, 56 s.
11. Qasimov Cəlal (2022). *Ağrı yaddaşı*. Bakı: 'Tespriint', 96 s.
12. Ключевский В.О. (1958). *Сочинения*. Т.5. Курс русской истории. Часть 5. М.: 476 с. (In Russian)
13. *Nəriman Nərimanov (1870-1925), həyat və yaradıcılığının salnaməsi* (1987). Bakı: Yazıçı, 389 s.
14. Nərimanov Nəriman (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Lider nəşriyyat, 496 s.
15. Nəvvab Mir Möhsün (2020). *1905-1906-cı illərdə Erməni-müsəlman davası*. Bakı: MÜCRÜ nəşriyyatı. 172 s.
16. Rəhimli İlham (2005) *Azərbaycan teatr tarixi*. Bakı: Çəşioğlu, 864 s.
17. Побережников И.В. (2002). *Модернизация: теоретико-методологические подходы. Экономическая история. Обзорение*. Под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 8. М.: С. 146-168 (Постраничные примечания) (In Russian)
18. Süleymanova S. (1999). *Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri)* – Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası. Bakı: 422 s.
19. Zeynalov N.N. (1973). *Azərbaycan mətbuat tarixi*. I hissə. Bakı: ADU
20. Vəliyev Akif Abdüləzim oğlu (Aşırılı) (2009). *Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875–1920)*, Bakı: Elm və təhsil, 172 s.

Надійшла до редакції 17.11.2022